

УДК 349.7(477+100)«20»

Ігор Троцько,
аспірант кафедри міжнародного права
Львівського національного університету імені Івана Франка

ОСОБЛИВОСТІ ДОГОВОРУ ПРО НЕРОЗПОВСЮДЖЕННЯ ЯДЕРНОЇ ЗБРОЇ ВІД 1968 РОКУ

Стаття присвячена дослідженню особливостей нерозповсюдження ядерної зброї згідно з Договором про нерозповсюдження ядерної зброї від 1968 року. Хронологічно аналізуються норми цього Договору в міжнародно-правовому аспекті, робляться самостійні висновки на підставі творчого підходу. Досліджуються наукові думки окремих вчених щодо розуміння проблемних питань у сфері нерозповсюдження ядерної зброї. Встановлюються окремі особливості нерозповсюдження ядерної зброї згідно з Договором від 1968 року.

Ключові слова: ядерна зброя, міжнародна безпека, безпека держави, міжнародний правовий режим, міжнародний договір, міжнародні санкції, міжнародна відповідальність.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Актуальність вибраної теми наукової статті бачиться насамперед в тому, що в сучасних глобалізаційних умовах розвитку суспільства загрози застосування ядерної зброї постійно зростають. А тому дослідження особливостей нерозповсюдження ядерної зброї згідно з Договором про нерозповсюдження ядерної зброї від 1968 року є нагальною потребою, особливо в контексті наявного ефективного правового регулятора, яким і є Договір від 1968 року.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. Проблеми нерозповсюдження ядерної зброї згідно з Договором про нерозповсюдження ядерної зброї від 1968 року у вітчизняній науці практично не досліджувались. Однак у зарубіжній науці є ряд наукових робіт ([2], [3], [4], [6], [7], [12]) на цю тему, однак вони більшою мірою стосуються загальнотеоретичних проблем у цій сфері.

Формування цілей статті (постановка завдання). Основною ціллю статті є встановлення особливостей нерозповсюдження ядерної зброї згідно з Договором про нерозповсюдження ядерної зброї від 1968 року.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Насамперед наголосимо на тому, що в Договорі про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) [1] не лише містяться основні положення міжнародно-

правового режиму про нерозповсюдження ядерної зброї, але й те, що це ключовий договір у сфері міжнародної безпеки, метою якого є зміцнення миру і безпеки держав, ускладнення можливості розв'язання ядерної війни, хоча й у ньому не прописана можливість ліквідування ядерної зброї, що належала державам «ядерного клубу», та все ж по можливості наближає вирішення цього завдання [2, с. 149].

ДНЯЗ був укладений Генеральною Асамблеєю ООН на XXII сесії 12 червня 1968 р. і відкритий для підписання 1 липня 1968 р. у столицях трьох держав-депозитаріїв: Москві, Вашингтоні й Лондоні, а вже з 5 березня 1970 р. Договір набув чинності.

Особливістю ДНЯЗ є те, що це наймасштабніша угода у цій сфері. До неї приєдналося майже 200 держав, включаючи п'ять держав, що офіційно володіють ядерною зброєю. Отже, за кількістю учасників ДНЯЗ від 1968 р. є багатостороннім договором.

Разом із тим угода – це відкритий міжнародний договір, що засвідчено п.1 ст. IX, у якому говориться, що цей Договір відкритий для підписання його всіма державами й будь-яка держава може приєднатися до нього в будь-який час. Відкритість Договору також засвідчена й п. 2 ст. IX ДНЯЗ, що засновує інститут потрібного депозитарію Договору із урядів США, СРСР і Великобританії, яким необхідно здавати на зберігання ратифікаційні грамоти й документи про приєднання. Крім цього ДНЯЗ є універсальним міжнародним договором через те, що його учасники репрезентують як якісні, так і кількісні критерії [3, с. 50], тобто ДНЯЗ є багатостороннім, загальним, відкритим, універсальним міжнародно-правовим договором.

ДНЯЗ від 1968 р. укладений з метою запобігання поширенню ядерної зброї серед держав, які нею не володіють. Мета досягається шляхом включення в ДНЯЗ: «... всеосяжної формули заборони на поширення ядерної зброї, що позбавляє можливості яких-небудь лазівок, використовуючи які, та або інша ядерна або неядерна держава-учасниця договору могла б змінити зміст встановлюваної в договорі норми під видом її тлумачення для фактичного обходу заборони на поширення ядерної зброї» [4, с. 55]. Об'єктом Договору є нерозповсюдження ядерної зброї, що здійснюється за допомогою утримування держав від дій, що сприяють придбанню неядерними державами ядерної зброї.

ДНЯЗ складається з преамбули й одинадцяти статей. У преамбулі схарактеризовані значення й наслідки вирішення проблеми нерозповсюдження ядерної зброї. Зокрема, зауважено, що блага застосування ядерної енергії в мирних цілях мають бути доступні всім учасникам цього Договору, а також звернено увагу на шлях подальшого прогресу в ядерному роззброюванні, водночас підкреслена можливість і необхідність постійного просування вперед у цій життєво важливій справі, а також подані загальні положення про мотиви, що спонукали його учасників укласти Договір.

Основні зобов'язання ядерних держав закріплені у ст. I ДНЯЗ від 1968 р. [1], наприклад, говориться, що «... кожна з держав-учасниць цього Договору, що володіє ядерною зброєю, зобов'язується не передавати кому б то не було ядерну зброю або інші ядерні вибухові пристрої, а також контроль над такою зброєю або вибуховими пристроями ні прямо, ні побічно; так само, як і жодним чином не допомагати, не заохочувати й не спонукувати яку-небудь державу, що не володіє ядерною зброєю, до виробництва або до придбання яким-небудь іншим способом ядерної зброї або інших ядерних вибухових пристроїв, а також контролю над такою зброєю або вибуховими пристроями».

Важливим є п. 3 ст. IX ДНЯЗ, згідно з яким державою, що володіє ядерною зброєю, є держава, що зробила або підірвала ядерну зброю або інший ядерний вибуховий пристрій до 1 січня 1967 року.

Особливістю є те, що ця стаття зобов'язує ядерні держави не тільки не передавати саму ядерну зброю, але й здійснювати контроль над нею. Водночас вчені акцентують особливу увагу на формулюванні «ні прямо, ні побічно, так само як і жодним чином», що означає, що передання ядерної зброї заборонене не тільки окремим державам, фізичним і юридичним особам, але й будь-яким союзам

держав або багатостороннім об'єднанням [5, с. 19]. Тим самим виключається можливість фактичного ядерного озброєння держав під приводом створення ними ядерних вибухових пристроїв, призначених для невоєнних цілей, наприклад будівництва каналів і гаваней, добування нафти й корисних копалин, створення водоїм і т. п. [6, с. 114].

Так, В. С. Ємельянов відзначив, що ДНЯЗ буде ефективним тільки тоді, коли він охоплюватиме своєю заборонаю не тільки ядерну зброю, але й інші ядерні вибухові пристрої [7, с. 31]. Крім того, заборона поширюється на передавання будь-якої інформації щодо виробництва ядерної зброї й охоплює, крім ядерної зброї, й інші ядерні вибухові пристрої. Встановлення для таких пристроїв однакового правового режиму з ядерною зброєю зумовлене тим фактом, що між ядерними пристроями й ядерною зброєю практично неможливо провести межу [8, с. 205].

Зобов'язання держав-учасниць Договору, що не володіють ядерною зброєю, прописані в ст. II ДНЯЗ, зокрема, в ній сказано: «Кожна з держав-учасниць цього Договору, що не володіє ядерною зброєю, зобов'язується не брати від кого б то не було ядерної зброї або інших ядерних вибухових пристроїв, а також контролювати такою зброєю або вибуховими пристроями ні прямо, ні побічно; не випробовувати й не здобувати яким-небудь іншим чином ядерну зброю або інші ядерні вибухові пристрої так само, як і не домагатися й не приймати якої-небудь допомоги у виробництві ядерної зброї або інших ядерних вибухових пристроїв» [1].

Отже, можна стверджувати, що щодо неядерних держав ДНЯЗ наголошує на неприпустимості самостійного виготовлення й виробництва ними ядерної зброї, а також випробувань цієї зброї й проведення будь-якої науково-дослідної роботи, пов'язаної з її створенням, причому заборона поширюється й на спроби держав використовувати чужі території для виготовлення ядерної зброї, а також виключається будь-яка можливість виробництва ядерної зброї разом з іншими державами.

Особливостями ст. I і II ДНЯЗ від 1968 р. є те, що вони відрізняються значною деталізацією. Сумлінне виконання цих статей державами веде до перекриття всіх тих каналів, якими ядерна зброя могла би потрапити до тих, хто нею не володіє.

З п. 2. ст. III ДНЯЗ стає зрозумілим те, що кожна з держав-учасниць Договору зобов'язується не надавати: 1) вихідний або спеціальний матеріал, що має здатність розщеплюватися, і 2) устаткування або матеріал, спеціально призначений або підготовлений

для оброблення, використання або виробництва спеціального матеріалу, що має здатність розщеплюватися, будь-якій державі, що не володіє ядерною зброєю, для мирних цілей, якщо на цей вихідний або спеціальний матеріал не поширюються гарантії МАГАТЕ [9, с. 35].

Не менш важливою є ст. IV ДНЯЗ, що не тільки констатує право всіх країн на розвиток ядерної енергії в мирних цілях і на міжнародний обмін інформацією й матеріалами, але й встановлює зобов'язання держав сприяти такому розвитку. Однак складність проблеми саме й полягає в тому, що між ядерною енергією, застосовуваною в мирних цілях, і енергією, використовуваною для немирної ядерної діяльності, є тісний зв'язок [1].

Важливим є те, що держави, здобуваючи технології, що ставлять їх на позицію володіння ядерною зброєю, можуть протягом певного часу перевести свої мирні ядерні програми у військові. Так, наприклад, у разі прийняття відповідного політичного рішення створити ядерну зброю під силу Австралії, Аргентині, Бразилії, Єгиптові, Канаді, Швеції, Чилі, Японії й багатьом іншим країнам. Крім того, є небезпека, що неядерні держави зможуть створити ядерну зброю, використовуючи відсутність у ДНЯЗ від 1968 р. чіткого визначення терміна «мирне застосування ядерних технологій» [10, с. 127]. Ця неясність дає змогу, по-перше, деяким державам неоднозначно трактувати цей термін, а по-друге, може спричинити виникнення несприятливих наслідків від «не зовсім мирного використання ядерних технологій». Як приклад можна навести Іран, що зовсім недавно почав збагачувати уран. Донедавна Іран заявляв про те, що йому вдалося збагатити уран до 4,8 % і це його суверенне право. Це уран, що може бути використаний у мирних цілях для АЕС, але ця ж технологія може бути використана й для того, щоб продовжувати збагачувати уран, підвищуючи поступово ступінь збагачення до збройового. У 1958 р. Іран став членом МАГАТЕ, а в 1970 р. приєднався до ДНЯЗ, й поки він перебуває строго в рамках ДНЯЗ, відповідно до якого всім неядерним державам дозволено мати «повний ядерний паливний цикл», що включає дуже чутливі фази збагачення урану й перероблення Опроміненого Ядерного Палива (ОЯП). Головна вимога зводиться до того, щоб ядерна діяльність неядерної держави здійснювалася виключно в мирних цілях, на чому завжди й наполягав Іран [11].

Оскільки перероблення дасть можливість ОЯП різко підвищити виробництво енергії на одиницю уранового палива, то може зрости й потреба в підприємствах з перероблення.

Комісія зі зброї масового знищення зауважила: «Тривогу тут викликає та обставина, що збільшення кількості підприємств зі збагачення й перероблення, а також зростаючі потоки матеріалів, що їх розділяють, можуть підвищити ризик небезпечного або несанкціонованого використання цих матеріалів» [12]. Проте треба зазначити, що проблема полягає не в тому, кому можна, а кому не можна збагачувати уран, а в тому, щоб заборонити збагачення урану вище певного рівня. Річ у тому, що через зростання цін на нафту й газ у найближчому майбутньому неминуче зросте опора на ядерну енергетику. Крім того, ядерна енергетика стає все більше привабливою у вигляді того, що вона не викидає в атмосферу парникові гази. Якщо це так, то споживання уранового палива зросте, що, можливо, приведе до будівництва нових підприємств зі збагачення урану. Тому необхідно заборонити збагачувати уран понад певний відсоток, що дало б змогу виграти час для більш детального розроблення альтернативних видів палива, які не можна безпосередньо використовувати для створення ядерної зброї. А далі для того, щоб не ставити неядерні держави, що відмовилися від будівництва власних підприємств зі збагачення й перероблення, у невідгідне положення, ці країни могли б одержати доступ до міжнародного банку ядерного палива й одержати гарантії, що вони зможуть здобувати ядерне паливо за найнижчими ринковими цінами.

Окрім усього сказаного, унікальність ДНЯЗ полягає й у тому, що цей договір являє собою багатосторонній міжнародний договір, у якому викладені зобов'язання держав, які володіють ядерною зброєю, щодо мети роззброювання. Так, ст. VI ДНЯЗ зобов'язує держави-учасниці «... у дусі доброї волі вести переговори про ефективні заходи щодо припинення гонки ядерних озброєнь і ядерного роззброювання, а також про Договір про всеосяжне й повне роззброювання». У цьому формулюванні роз'яснений зміст принципу ядерного роззброювання, зведений до зобов'язань держав сприяти втіленню в життя вже укладених угод із роззброювання, а також якнайшвидшому виробленню нових заходів у цьому напрямі як часткового, так і більш радикального характеру. Як видно з тексту преамбули й ст. VI ДНЯЗ, Договір зобов'язує держави вести переговори з роззброювання, кінцевою метою яких має стати повна заборона, а потім і знищення ядерної зброї [1].

Особливий інтерес становить ст. V ДНЯЗ від 1968 р., в якій передбачена можливість проведення ядерних вибухів у мирних цілях, які можливо проводити під відповідним міжнародним спостереженням, а потенційні блага від будь-якого мирного застосування

ядерних вибухів мають бути доступні всім державам-учасникам Договору відповідно до спеціальної угоди або угод через відповідний міжнародний орган, у якому належним чином представлені держави, що не володіють ядерною зброєю, або відповідно до двосторонніх угод. Разом із тим усталюються положення, що забороняє проведення самими неядерними державами яких би то не було ядерних вибухів, що звільняє ці країни від видатків на розроблення й виробництво ядерних вибухових пристроїв. Отже, можна сказати, що ця норма не працює й незабаром може втратити юридичну чинність, оскільки 24 вересня 1996 р. був відкритий для підписання Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань (ДНЯЗ), що передбачає заборону на всі види ядерних випробувань [12, с. 108].

Стаття VI ДНЯЗ протягом багатьох років залишається постійним джерелом внутрішньої напруженості всього режиму нерозповсюдження ядерної зброї, оскільки фактично неядерні держави досить часто обвинувачують ядерні держави в тому, що вони не виконують взяті на себе зобов'язання щодо знищення своїх ядерних арсеналів, а навіть, навпаки, продовжують їх нарощувати й удосконалювати, тим самим сприяючи «вертикальному» поширенню ядерної зброї.

Основний зміст ст. VI ДНЯЗ полягає в тому, щоб колективними зусиллями всіх ядерних держав за належної наполегливості неядерних країн забезпечити безперервність процесу обмеження, скорочення й подальшого ліквідування ядерних озброєнь. Зрозуміло, що побудова світу, повністю вільного від ядерної зброї, й привабливість гарантій того, що ядерна енергія буде застосована тільки в мирних цілях, не може на нинішній стадії міжнародних відносин реально розглядатися державами як доступна справа з погляду майбутнього.

Одним із найбільш важливих елементів концепції є питання про обсяг заборони, інакше кажучи, про те, які зобов'язання з недопущення поширення ядерної зброї беруть на себе держави. Отже, угоди про зони, вільні від ядерної зброї, істотно розширюють сферу дії міжнародного режиму нерозповсюдження ядерної зброї, тому що в них передбачена не тільки відмова від виробництва й придбання ядерної зброї, але й недопущення розміщення іноземної ядерної зброї всередині зони. У цьому контексті важливою є ст. VII ДНЯЗ, присвячена праву якої-небудь групи держав укладати регіональні договори з метою забезпечення повної недопустимості ядерної зброї на їхніх територіях [1]. Отже, процес створення без'ядерних зон у науці міжнародного права одержав назву «концепція територіального обмеження ядерної

зброї», основний зміст якої полягає в повній відсутності ядерної зброї в певному районі.

Щодо прав учасників вийти з ДНЯЗ, то це врегульовано в п.1 ст. X ДНЯЗ. Наприклад, передбачене право учасника вийти з Договору, якщо він вирішить, що пов'язані зі змістом ДНЯЗ виняткові обставини поставили під загрозу вищі інтереси його країни. Про такий вихід він повідомляє за три місяці всіх учасників Договору й РБ ООН [1], причому стаття не накладає на держави зобов'язання з надання доказів наявності таких «виняткових обставин». Інша річ, якщо після виходу з ДНЯЗ держава починає розвивати військову ядерну діяльність в умовах нормального функціонування міжнародного правопорядку, ставлячи під загрозу безпеку інших держав.

І насамкінець, процедуру й порядок набрання чинності Договором, визначення депозитаріїв Договору, а також передбачення процедури реєстрування Договору врегульовано в ст. IX ДНЯЗ. Зазначено, що російський, англійський, французький, іспанський і китайський тексти Договору є автентичними. Договір зберігається в архівах держав-депозитаріїв. Належним чином засвідчені копії Договору перепроводжуються останніми урядами держав, що підписали Договір і приєдналися до нього [1].

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у даному науковому напрямі. Зважаючи на проведене дослідження, можна стверджувати, що особливість ДНЯЗ полягає як у тому, що він являє собою багатосторонній договір, у якому зазначені зобов'язання держав, які володіють ядерною зброєю, щодо мети роззброєння, але й у тому, що в ньому практично прописаний принцип роззброєння, зведений до зобов'язання держав сприяти перетворенню в життя вже укладених угод про роззброєння, а також якнайшвидше вироблення нових програм у цьому напрямі як часткового, так і більш радикального характеру.

Щодо неядерних держав, то ДНЯЗ наголошує на неприпустимості самостійного виготовлення й виробництва ядерної зброї, а також проведення випробувань цієї зброї й проведення будь-якої науково-дослідної роботи, пов'язаної з її створенням. Наголошено, що заборона поширюється й на спроби держав використовувати чужі території для виготовлення ядерної зброї, а також виключається будь-яка можливість виробництва ядерної зброї разом з іншими державами.

Основною особливістю є те, що норми ДНЯЗ від 1968 р. заклали міцний правовий

фундамент усього міжнародного режиму нерозповсюдження ядерної зброї. Оцінюючи зміст його норм, не можна не дійти висновку про те, що ДНЯЗ задовольняє безпеці всіх держав, інтересам забезпечення загального миру. За умови послідовного й повного його дотримання Договір закриває всі можливі шляхи для поширення ядерної зброї й забезпечує необхідний міжнародний контроль за виконанням державами взятих на себе зобов'язань. Як ключовий міжнародно-правовий документ у сфері міжнародної безпеки, ДНЯЗ від 1968 р. значно розширює для країн, які не володіють ядерною зброєю, можливість мирного використання ядерної енергії.

Список використаних джерел:

1. Договір про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_098
2. Ядерное нераспространение: уч. пособие для студ. высш. уч. заведений : в 2 т. Т. I / И.А. Ахтамзян и др.; под общ. ред. В.А. Орлова. 2-е изд., перераб. и расширен. М.: ПИР-Центр, 2002. С. 149-150.
3. Осипов Г.А. Международно-правовой режим нераспространения ядерного оружия. М.: Наука, 1987. С. 50.

Статья посвящена исследованию особенностей нераспространения ядерного оружия по Договору о нераспространении ядерного оружия от 1968 года. Хронологически анализируются нормы данного Договора в международно-правовом аспекте, делаются самостоятельные выводы на основании творческого подхода. Исследуются научные мнения отдельных ученых к пониманию проблемных вопросов в сфере нераспространения ядерного оружия. Устанавливаются отдельные особенности нераспространения ядерного оружия по Договору от 1968 года.

Ключевые слова: ядерное оружие, международная безопасность, безопасность государства, международный правовой режим, международный договор, международные санкции, международная ответственность.

The article is devoted to the study of the peculiarities of the non-proliferation of nuclear weapons in accordance with the 1968 Treaty on the non-proliferation of nuclear weapons. Chronologically analyzed the norms of this Treaty in the international legal aspect, independent conclusions are drawn on the basis of a creative approach. The scientific opinions of individual scientists regarding the understanding of the problem issues in the field of nonproliferation of nuclear weapons are researched. Certain features of the non-proliferation of nuclear weapons are established in accordance with the Treaty of 1968.

Key words: nuclear weapons, international security, state security, international legal regime, international law, international sanctions, international responsibility.

4. Калинин Г. Ф. Договор о нераспространении ядерного оружия – эффективный инструмент мира и безопасности народов. Советское государство и право. 1968. № 10. С. 55.

5. Чепров И.И. Новые проблемы международного права. М.: Междунар. отношения, 1969. С. 19.

6. Малинин С.А. Правовые вопросы договора о нераспространении ядерного оружия. Правоведение. 1969. № 1. С. 114.

7. Емельянов В.С. Проблемы нераспространения ядерного оружия. М.: Наука, 1981. С. 31.

8. Shaker Mohamed. The Nuclear Non-Proliferation Treaty. Origin and Implementation. 1959-1979. Vol. I-III. London; Rome; New-York: Oceana Public. Inc. P. 205.

9. Шестов В. Договор о нераспространении в действии. Международная жизнь. 1973. № 7. С. 35.

10. Иойрыш А.И. Правовые проблемы использования атомной энергии. Концепция атомного права: науч. изд. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2008. С. 127.

11. International Atomic Energy Agency (IAEA), IAEA Safeguards Glossary: 2001 Edition, International Nuclear Verification Series no. 3, 2001. URL: http://www-pub.iaea.org/MTCD/publications/PDF/nvs-3-cd/PPF/NVS3_prn.pdf.

12. Weapons of Mass Destruction Commission's report (WMDC). Weapons of Terror: Freeing the World of Nuclear, Biological and Chemical Arms. Stockholm. Sweden, June 1, 2006. P. 74-108.